

बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमबाट वन उद्यमको विकासमा सहयोगः कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा भएको सिकाइ तथा अनुभवहरू

✎ जैलबकुमार राई^१, डा. सर्वराज खड्का^२, सुदिल गोपाल आचार्य^३

१. पृष्ठभूमि

वन उद्यमको माध्यमबाट वन स्रोतमा आश्रित गरिव तथा विपन्न समुदायको आय आर्जनमा वृद्धि गर्ने तथा स्थानीय स्तरमा रोजगारी सिर्जना गर्ने कुरा अहिले वन स्रोतसँग सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूको प्राथमिकताको विषय बनेको छ । यसका प्रमुख चार कारणहरू छन् :- पहिलो, देशको कूल भू-भागको ठूलो क्षेत्र (करिव ४० प्रतिशत) वनले ओगट्नु (MoFSC 2013); दोस्रो, भौगोलिक तथा पर्यावरणीय विविधताका कारण वनजन्य उत्पादन वा वन पैदावारहरूको उपलब्धतामा विविधता हुनु; तेस्रो, ग्रामीण समाजको बहुसङ्ख्यक जनसङ्ख्या वा घरधुरीहरू वनस्रोतमा आश्रित वा निर्भर हुनु; र चौथो नेपालमा वन स्रोतको संरक्षण तथा व्यवस्थापन (खास गरी सामुदायिक वनको रूपमा) सफल भएको तर यसले स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याएको योगदान तुलनात्मक रूपमा कम हुनु जस्ता कारणहरूले गर्दा वन उद्यमको विकास प्राथमिकताको विषय बन्नैपर्ने अवस्था देखिन्छ ।

तर, नेपालमा अहिलेसम्मका अभ्यासहरूले वन उद्यमहरू प्रायः सफल हुन नसकेको तथा अपेक्षा गरिए अनुसार सफल नभएको कुरा सबैका लागि स्विकार्य विषय बन्दै आएको छ । उक्त कुराले नेपालमा वन उद्यम सम्भव छैन त भन्ने गहन प्रश्न जन्माएको छ । खासगरी वन उद्यम स्थापना गर्ने विषयमा विद्यमान नीतिगत प्रावधानहरू तथा उद्यमसञ्चालन गर्दा अपनाउनु पर्ने विभिन्न प्रशासनिक प्रक्रियाहरू र प्रशोधन भएका वस्तुहरूको ओसारपसार र बिक्री वितरणसँग जोडिएका विभिन्न कानुनी, व्यवहारिक वा प्रक्रियागत समस्याहरू (जस्तै:- हरेक प्रक्रियाहरूमा अनुमति लिनुपर्ने, विभिन्न प्रकारका कर तथा शुल्कहरू तिर्नुपर्ने जस्ता) वन उद्यमको विकासमा देखिएको र अनुभव गरिएको प्रमुख अप्ठ्याराहरू हुन् (Kunwar et al. 2009) ।

करिव तीन दशक अघि (आठौँ पञ्चवर्षीय योजना) देखि नेपाल सरकारले गरिबी न्यूनीकरणलाई राज्यको प्रमुख उद्देश्य बनाई (HMG/GoN 1985) विभिन्न कार्यक्रममार्फत यसको निरन्तरता दिँदै आएको छ । तर अपेक्षा गरिए अनुसारका उपलब्धिहरू अझै पनि हासिल हुन सकेको छैन । यही सिलसिलामा यति ठूलो भू-भाग ओगटेको वन स्रोतले देशको गरिबी न्यूनीकरण गर्ने काममा के कति योगदान पुऱ्याएको छ, भन्ने विषयको प्रश्नले नेपालको वन व्यवस्थापनमा पनि प्रश्न जन्माएको छ । यही कारण वन क्षेत्रका सरोकारवालाहरूले अब वन स्रोतमा आधारित उद्यमहरूको विकास गरी स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्ने र वन स्रोतको सदुपयोग तथा वनजन्य उत्पादनलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको एक महत्वपूर्ण आधार बनाउनु पर्ने विषयलाई प्राथमिकता प्रदान गर्न थालेको देखिन्छ ।

त्यस्तै गरी हाल जलवायु परिवर्तनबाट प्रभावित विपन्न घरधुरीहरूलाई जलवायु परिवर्तन अनुकूलनको क्षमता वृद्धि गर्ने एक माध्यमको रूपमा समेत वन उद्यमलाई लिन सकिने विचारहरू विस्तारै बढ्दै गएको देखिन्छ । तर विद्यमान वन नीति तथा कानुनी प्रावधानहरू यथावत अवस्थामा रहिरहँदा सोचे अनुसारका उपलब्धिहरू हासिल गर्न सकिन्छ कि सकिदैन भन्ने कुरा चाहिँ छलफलकै विषय बनेको छ । यसका बावजुद देशका विभिन्न ठाउँमा विभिन्न प्रकार तथा स्वरूपका वन उद्यमहरू स्थापना भई केही वन उद्यमहरू सफल रूपमा सञ्चालन भइरहेका उदाहरणहरू रहेका छन् भने कैयौँ उद्यमहरू विभिन्न कारणले असफल भएका उदाहरणहरू पनि छन् ।

तथापि अहिलेसम्म वन स्रोतमा आधारित कुनै पनि उद्यमहरूले साँच्चै ठूलो उद्योगको रूप लिन सकेको देखिदैन । त्यस्तैगरी स्थापना भएका धेरैजसो वन उद्यमहरू

१ लेखक त्रिभुवन विश्व विद्यालय, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागमा अध्यापन गराउनुका साथै फरेष्टएक्सन नेपालमा अनुसन्धानकर्ताका रूपमा कार्यरत छन् ।

२ लेखक आरआरएनमा कार्यरत छन् ।

३ लेखक बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम लट एक्का एरिया प्रोग्राम म्यानेजरका रूपमा कार्यरत छन् ।

स्वतस्फूर्त रूपमा स्थापना हुनेभन्दा पनि अन्य सहयोगी सङ्घ-संस्था वा निकायहरूको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगको कारणले स्थापना भई सञ्चालित हुँदै आएको देखिन्छ। यी अवस्थाहरूले गर्दा नेपालमा वन उद्योगहरूको स्थापना तथा विकास गरी देशको अर्थतन्त्रमा यसको योगदानलाई कसरी बढाउन सकिन्छ भन्ने कुरा सबैको सरोकारको विषय बनेको छ।

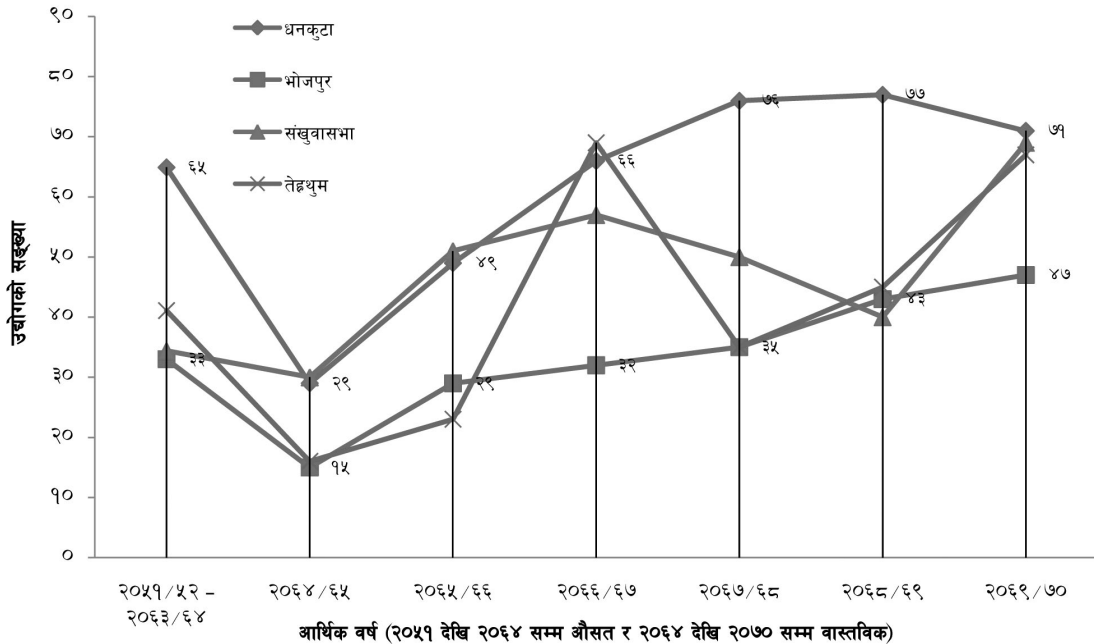
वन उद्यमहरूको स्थापना किन र कसरी गर्ने, स्थापना भएका उद्यमहरू किन सफल वा असफल भए वा उद्यम स्थापना तथा सञ्चालन गर्न के कस्ता नीतिगत, प्रक्रियागत र व्यवहारिक कठिनाइहरू छन् भन्ने विषयहरूमा प्रशस्तै बहस, छलफल तथा अध्ययन अनुसन्धान भइसकेका छन्। तर अपेक्षा गरिए अनुसारका उपलब्धिहरू अहिलेसम्म हासिल हुन सकेको छैन। यही पृष्ठभूमिमा सन् २०१३ देखि नेपालको कोशी पहाडी जिल्लाहरू (धनकुटा, भोजपुर, तेह्रथुम र सङ्खुवासभा) मा सञ्चालन भइरहेको बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम अन्तर्गत केही वन उद्यमहरूको स्थापना गर्ने र स्थापित भइसकेका केही उद्यमहरूलाई सहयोग गरी स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्ने उद्देश्यका साथ केही कार्यक्रमहरू सञ्चालन

भइरहेका छन्। यो लेख यी चारवटा जिल्लाहरूमा रहेका वन उद्यमहरूको पहिचान गर्ने र ती उद्यमहरू मध्ये केही उद्यमहरूलाई सहयोग गरी त्यसैका माध्यमबाट स्थानीय रोजगारीको सिर्जना गर्ने सिलसिलामा भएको अनुभव तथा सिकाइहरूका आधारमा तयार गरिएको छ। यसै क्रममा पहिचान गरी सहयोग गरिएका केही उद्यमहरूको स्थलगत भ्रमण, उद्यमीहरूसँगको अन्तरक्रिया र बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमका अन्य कर्मचारीहरूसँगको छलफल जस्ता विधिहरूका आधारमा यो लेख तयार गरिएको छ।

२. कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा वन उद्यमको अवस्था

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा उद्यमको सङ्ख्याको कुनै कमी नभएको कुरा तथ्याङ्कले देखाएको छ। यसैगरी उद्योगहरूको सङ्ख्या पनि प्रत्येक वर्ष बढ्दै गएको देखिन्छ। घरेलु तथा साना उद्योग विभागको तथ्याङ्क अनुसार कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा आर्थिक वर्ष २०५१/०५२ बाट दर्ता सुरु हुन थालेको उद्योगहरूको सङ्ख्या आर्थिक वर्ष २०७० मा आइपुग्दा कूल ३३७५ पुगेको छ। यी मध्ये २०७० को तथ्याङ्क अनुसार कूल २२३३ वटा उद्योगहरू अद्यावधिक रूपमा नवीकरण भएका छन्।

चित्र १: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा विगत ६ वर्षमा बढ्दै गएको उद्योगहरूको सङ्ख्या

स्रोत : उद्योग मन्त्रालय २०७०

तुलनात्मक रूपमा हेर्दा उद्योगको सङ्ख्या धनकुटा जिल्लामा बढी छ भने भोजपुर जिल्लामा कम छ। तर यी सबै जिल्लाहरूमा विगत ६ वर्षभित्र उद्योगहरूको सङ्ख्या प्रत्येक वर्ष बढ्दै गएको कुरा प्रष्टै देखिन्छ। गत आर्थिक वर्ष २०७० सालमा नवीकरण भएका कूल २२३३ वटा उद्योगहरू मध्ये सबैभन्दा बढी धनकुटा जिल्लामा (७२४) छ भने सबैभन्दा कम भोजपुरमा (३९९) छ। कूल २२३३ उद्योगहरू मध्ये कूल २६८ (धनकुटा ९०, तेह्रथुम

७२, सङ्खुवासभा ६९ र भोजपुर ३७) वटा उद्योगहरू कृषि तथा वनसँग सम्बन्धित छन्।

कोशी पहाडी जिल्लामा वन स्रोतमा आधारित उद्यमहरू कतिवटा छन् भन्ने कुराको यकिन तथ्याङ्क छैन तर बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमका लागि भएको एक अध्ययनले कोशी पहाडी क्षेत्रका ४ जिल्लाहरूमा कूल १४४ वटा वन स्रोतमा आधारित उद्योगहरू तथा २३६ वटा साना लघु उद्यमहरू रहेको तथ्याङ्क देखाएको छ।

तालिका १: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा वन उद्यम तथा लघुउद्यमको सङ्ख्या तथा अनुमानित रोजगारी

जिल्लाहरू	वन उद्यमहरू							वन स्रोतमा आधारित लघुउद्यमहरू	कूल रोजगारी
	हाते कागज	काठ तथा फर्निचर	अल्लो	जडीबुटी	बाँस	अन्य	कूल		
धनकुटा	०	२१	०	०	०	१५	३६	८६	१०४९
भोजपुर	०	०	०	०	०	०	२५	५०	१०००
सङ्खुवासभा	१३	२०	१९	२	४	०	५८	५०	८००
तेह्रथुम	३	२२	०	०	०	०	२५	५०	१०००
कूल	१६	६३	१९	२	४	१५	१४४	२३६	३८४९

स्रोत: DDC Dhankuta 2012, DDC Bhojpur 2012, DFO Sankhuwasabha 2011/12, DDC Tehrathum, 2012 (cited in DVN and NORMS 2013)

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा उल्लेख गरिए अनुसारको सङ्ख्यामा वन उद्यम तथा लघु उद्यमहरू रहनु आफैमा सकारात्मक विषय हो। तर उल्लेख गरिए अनुसारको सङ्ख्यामा वन उद्यमहरू छन् कि छैनन् भन्ने विषय एकातिर आफैमा छलफलको विषय बन्न सक्छ भने अर्कोतिर यी उद्यमहरूको निरन्तरता महत्त्वपूर्ण र चुनौतीपूर्ण पनि देखिन्छ।

३. कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा वन उद्यमको विकास र विस्तार

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा वन उद्यमको विकास नयाँ विषय हैन। यी जिल्लाहरूमा कैयौंका सङ्ख्यामा वन उद्यमहरू स्थापना भइसकेका छन्। तिनीहरू मध्ये धेरै उद्यमहरू स्थापना भएर बन्द भइसकेका छन् भने कही चाहिँ सञ्चालन भइरहेका छन्। उद्यमहरू बन्द हुनुका विभिन्न कारणहरू छन् भने सञ्चालित उद्यमहरूको

अवस्था पनि फरक फरक छ। तर यो लेखमा यी सम्पूर्ण पाटोहरूको विश्लेषण गरिएको छैन। विभिन्न प्रकारका फर्निचर उद्योग, हाते कागज उद्योग, फलफूलको जुस वा पेय पदार्थ बनाउने उद्योग, अल्लोको कपडा बनाउने उद्योग, समिल, विभिन्न खालका जडीबुटीहरूको सङ्कलन तथा सामान्य प्रशोधन जस्ता उद्योगहरू कोशी पहाडी जिल्लामा भएका प्रमुख उद्योगहरू हुन्।

कोशी पहाडी जिल्लामा बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमले वन उद्यमको माध्यमबाट स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्ने कामलाई एक प्रमुख उद्देश्य बनाएको छ। वन उद्यमको सवालमा यस क्षेत्रमा दुई वर्षभित्र (सन् २०१२ देखि २०१५) करिब पाँच दर्जनभन्दा बढी सङ्ख्याका वन उद्यमहरूका माध्यमबाट कूल १३०० भन्दा बढी स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्ने लक्ष्य राखेको छ। यही सिलसिलामा पहिलो वर्षमा कूल ३९ वटा वन उद्यमहरूलाई विभिन्न स्वरूप तथा प्रकारका सहयोग गरी रोजगारी सिर्जना गर्ने प्रयास

४ बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम नेपाल सरकार अन्तर्गत वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय र विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूद्वारा सञ्चालित छ। यो कार्यक्रम बेलायत, फिनल्याण्ड, र स्विजरल्याण्ड सरकारको आर्थिक सहयोगमा सन् २०१२ देखि सुरु भएको १० वर्षे कार्यक्रम हो।

गरिएको छ । तर यस लेखमा के कति रोजगारी सिर्जना गर्ने तथा सहयोग गर्ने सिलसिलामा भएको अनुभव तथा भयो भन्ने विषयमा नभई यी उद्योगहरूको पहिचान सिकाइहरूलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

तालिका २: बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम अन्तर्गत पहिलो वर्ष (सन् २०१३) मा सहयोग गरिएका उद्यमहरूको विवरण

जिल्ला	काष्ठ उद्यम		गैह्र काष्ठ उद्यम				जडीबुटी उद्यम					अन्य			कूल
	समिल	फर्निचर	अल्लो	लोक्ता	मौरी	बाँस	अमला	जैतुन	चिराइतो	सतुवा	धुप	जुस	खुकुरी	सिसुनु	
भोजपुर	१	१	०	३	०	०	१	१	१	१	०	०	०	०	९
तेह्रथुम	०	१५	०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१६
सङ्खुवासभा	०	०	१	२	०	०	०	०	०	०	२	१	०	१	७
धनकुटा	०	२	०	०	१	१	०	०	०	०	०	१	२	०	७
कूल	१	१८	१	६	१	१	१	१	१	१	२	२	२	१	३९

स्रोत: RRN/FA 2014

बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम अन्तर्गत सहयोग गरिएका उल्लिखित कूल ३९ वटा उद्यमहरूलाई प्रदान गरिएको सहयोगको मात्रा तथा विषयहरूमा एकरूपता छैन । सहयोग गरिएको आर्थिक रकमका हिसाबले प्रति उद्योग करिब ८ हजार देखि १ लाखसम्म सहयोग गरिएको

छ । सहयोगको विषय वा क्षेत्रको हिसाबले बहुसङ्ख्यक उद्यमहरूलाई उद्यम सञ्चालन गर्न आवश्यक औजार वा समान खरिद गर्ने काममा सहयोग गरिएको छ भने केही नयाँ उद्यमहरूलाई भने उद्योग दर्ता गर्ने प्रक्रियामा र केही उद्यमहरूलाई आवश्यक कच्चा पदार्थ खरिद गर्नका लागि सहयोग गरिएको छ ।

तालिका ३: बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमको पहिलो वर्ष (सन् २०१३) गरिएको सहयोगका शीर्षकहरू

जिल्लाहरू	बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमबाट गरिएको सहयोगको शीर्षकहरू							कूल
	सामग्री खरिद	औजार खरिद	कच्चा पदार्थ खरिद	दर्ता प्रक्रिया	दर्ता तथा औजार	तालिम	अन्य	
भोजपुर	६	२	१	०	०	०	०	९
तेह्रथुम	०	१३	१	२	०	०	०	१६
सङ्खुवासभा	०	०	०	०	५	१	१	७
धनकुटा	०	६	०	०	०	०	१	७
कूल	६	२१	२	२	५	१	२	३९
प्रतिशत	१५.५	५३.८	५.१	५.१	१२.८	२.६	५.१	१००.०

स्रोत: RRN/FA 2014

बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम अन्तर्गत सहयोग गरिएका कूल उद्योगहरू मध्ये सङ्ख्याका हिसाबले उद्योग सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक औजारहरूको खरिद गर्ने काममा खर्च गरेका छन् भने दोस्रोमा आफ्नो उद्योगलाई आवश्यक सामग्रीको खरिद गर्न खर्च गरेका छन् । मेसिन तथा औजारहरूको खरिद अन्तर्गत विटिंग मेसिन, जेनेरेटर, विद्युतीय सामानहरू, फर्निचरका लागि आवश्यक औजारहरू, अन्य मेसिनहरू जस्ता सामग्रीहरू छन् भने

अन्य साधन तथा सामग्रीका रूपमा भने ड्रम, पाइप, हाते कागजको फ्रेम तथा जाली जस्ता वस्तुहरूको खरिद रहेका छन् । तुलनात्मक रूपमा औजार र उद्योगलाई आवश्यक सामग्री खरिद गर्नका लागि खर्च गरिनुका केही कारणहरू छन् । पहिलो कारण भनेको उद्यमीहरूसँग सम्बन्धित कारण हो, यस अन्तर्गत दुई वटा कारणहरू पर्दछन्: कुनै पनि उद्योगका लागि आवश्यक औजार सबैभन्दा पहिले चाहिने चिज हुने र औजारको खरिद

तुलनात्मक रूपमा खर्चिलो वा महङ्गो हुनु हो । दोस्रो कारण भनेको सहयोग गर्ने निकायसँग सम्बन्धित तीन कारणहरू पर्दछन्: औजारहरूको वितरण गर्न सजिलो हुने, यसैको माग उद्यमीहरूबाट हुने, र औजारहरूको वितरण स्पष्ट देखिने (भौतिक प्रकृतिको) हुनु हो ।

यद्यपि, बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम अन्तर्गत उद्योगीहरूलाई गरिएको सहयोगका क्षेत्रको निर्धारण विभिन्न कुराहरूका आधारमा, (जस्तै:- उद्यमीहरूको माग, स्थलगत अध्ययन, वास्तविक आवश्यकता आदि) गरिएका छन् । यी उद्योगहरूले के कति थप रोजगारी सिर्जना गर्न सकेका छन् भन्ने कुराको विश्लेषणात्मक तथ्याङ्क नभए पनि यी उद्योगहरूले करिब १५० जना व्यक्तिहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा (पूर्णकालीन) र करिब २००० व्यक्तिहरूलाई अप्रत्यक्ष रूपमा आंशिक रोजगारी प्रदान गरिरहेको अनुमान गरिएको छ ।

यी उद्योगहरूबाट सिर्जना भएको रोजगारीको निरन्तरता अति आवश्यक छ । यद्यपि यो कुरा निकै चुनौतीपूर्ण पनि देखिन्छ । उक्त कुरा सामान्यतया नेपालको विद्यमान वन उद्यमसँग सम्बन्धित ऐन कानून, वन स्रोतको सङ्कलन तथा उपयोग गर्ने नीतिगत प्रावधान, सम्बन्धित सरोकारवाला तथा वन कर्मचारीहरूको व्यवहार र उद्यमीहरूको सोच तथा व्यवहारमा पनि भर पर्दछ ।

४. कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा वन उद्यमसँग सम्बन्धित अनुभव तथा सिकाइहरू

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा वन उद्यमसँग सम्बन्धित अनुभव तथा सिकाइहरूलाई केही विषयहरूमा आधारित भई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

क) सम्भावित उद्यमहरूको पहिचान: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा सम्भावित उद्यमहरूको पहिचान गर्नु एक महत्वपूर्ण क्रियाकलापको रूपमा लिइएको थियो । बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रममा सम्भावित उद्यम भन्नाले सामान्यतया स्रोतको उपलब्धता वा कच्चा पदार्थको उपलब्धता, उपलब्ध स्रोतको प्रशोधन गर्न सकिने नसकिने अवस्था, प्रशोधन गर्न आवश्यक प्रविधिको उपलब्धताको अवस्था, प्रशोधन गरी बजारमा विक्री वितरण गर्न सकिने वा उपभोग्य वस्तुको उत्पादन गर्नका लागि चाहिने लगानी र लगानीकर्ताको अवस्था, उत्पादित वस्तुको बजारीकरण र बजारको मागको अवस्थाका साथै यी सम्पूर्ण प्रक्रियाहरूमा आवश्यक मानवीय स्रोत साधनको

अवस्था जस्ता कुराहरू पर्दछन् । उल्लेखित विषयहरूको आधारमा कोशी पहाडी जिल्लामा कैयौंको सङ्ख्यामा वन उद्यमहरूको प्रचुर सम्भावना भएको अनुभव गरिएको छ ।

यद्यपि, सम्भावित उद्यमहरूको पहिचान गर्नु त्यति कठिन नभए पनि सम्भावित उद्यमहरूमध्येबाट परियोजनाद्वारा सहयोग गर्नका लागि छनौट गर्ने काम सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक हिसाबले निकै कठिन भएको अनुभव गरिएको छ । यसको प्रमुख कारण भनेको वन उद्यम दर्ता गर्नु अति कठिन हुनु, दर्ता भइसकेका उद्यमहरूलाई स्रोत उपलब्ध हुँदा हुँदै पनि आवश्यक कच्चा पदार्थहरू सहज रूपमा उपलब्ध गर्न नसक्नु तथा उद्योगबाट उत्पादन भएका वस्तुहरूको बेचबिखन विभिन्न कारणहरूले (जस्तै:- पटके कर, यातायातको असुविधा, कानुनी भ्रष्टाचार आदि) गर्दा कठिन हुने कुरा देखिएको छ । जस्तै :- भेनियर, स:मिल, फर्निचर जस्ता कैयौं उद्यमहरू विगत दुई तीन वर्षदेखि दर्ता गर्नका लागि अधिक प्रयास गर्दा पनि दर्ताको काम सफल हुन सकेका छैनन् । यसकारण सम्भावनायुक्त उद्यमहरू स्थापना हुन नसक्दा कैयौं स्रोतहरूको सङ्कलन तथा विक्री वितरण हुन नसकी सम्भावित आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने तथा रोजगारी सिर्जना गर्ने अवसरहरूमा अवरोध भएको अनुभव गरिएको छ ।

ख) सम्भावित उद्योग वा उद्यमहरूको स्थापना र सञ्चालनका लागि लगानी: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा सम्भावित केही वन उद्यमहरूको स्थापना तथा सञ्चालनका लागि ठूलो लगानीको आवश्यकता देखिन्छ । जुन लगानी गाउँ स्तरमा रहेका स्थानीय कृषक तथा वन समूहका उपभोक्ताहरूको आन्तरिक लगानीबाट मात्र सञ्चालन हुन प्रायः असम्भव देखिन्छ । जस्तै :- उत्तिसको रूख (वा वनहरू) निजी तथा सामुदायिक वन दुवैमा प्रशस्त रहेका छन् र हालको अवस्थामा ती रूखहरूको बजार तराई क्षेत्रमा स्थापित भएका प्लाइउड उद्योगहरू मात्र रहेको छ । स्थानीय स्तरमा नै भेनियर तथा प्लाइउडका उद्योगहरू स्थापना गरी ती रूखहरूको सदुपयोग गर्न सकिएको खण्डमा यसले स्थानीय अर्थतन्त्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याउन सक्दछ । तर भेनियर उद्योगको स्थापना तथा सञ्चालनका लागि कम्तीमा जिल्ला स्तरका वित्तीय संस्थाहरूको लगानी अथवा जिल्ला स्तरका निजी लगानीकर्ताहरू वा व्यापारीहरूलाई लगानीका प्रेरित गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

निजी क्षेत्रको लगानी खास गरी दुई अर्थमा आवश्यक रहेको देखिन्छ। पहिलो, ठूलो आर्थिक लगानी गर्न निजी क्षेत्रकै आवश्यकता हुन्छ भने दोस्रो यस्ता लगानीबाट उत्पादन भएका वस्तुहरूको बजारीकरण वा बिक्री वितरणका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारीहरूसँगको सम्बन्ध, चिनजान र सहकार्यका लागि हो। जुन कुरा गाउँ स्तरका कृषक वा वन समूहहरूको सामर्थ्य भन्दा बाहिरको कुरा हो। तर यी दुवै प्रकारका सम्भावित लगानीकर्ताहरूको संलग्नता वा लगानी हालको वन नीति, नियम तथा कानूनी प्रावधानहरूबाट सिर्जित समस्याहरू (जस्तै : वैधानिक तथा अवैधानिक करहरू) का कारण प्राय असम्भव देखिन्छ। जसले गर्दा कैयौं सम्भावित वन उद्यमहरूको स्थापना र सञ्चालन गरी स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्ने अवसरहरू गुमिरहेको छ।

ग) वास्तविक उद्योग तथा उद्यमीहरूको विकास: कोशी पहाडी जिल्लामा दर्जनौंको संख्यामा वन स्रोतमा आधारित उद्यम वा उद्योगहरू छन्। तर सक्षम, सबल तथा आत्मनिर्भर उद्यमहरू भेट्न निकै कठिन छ। यस क्षेत्रमा रहेका धेरै जसो वन उद्यमहरू विभिन्न परियोजना तथा सहयोग (आर्थिक, प्राविधिक, बजारीकरण आदि) का कारण स्थापना र सञ्चालन भएको देखिएको छ। जसले गर्दा बहु-संख्यक उद्यमहरूमा वास्तविक उद्यमशीलताको विकास नभई वुझाई तथा व्यवहार दुवैमा परनिर्भर मानसिकताको विकास भएको देखिन्छ। पुरानो तथा नयाँ दुवै खालका बहुसङ्ख्यक उद्योगहरू बाह्य सहयोग पाउनकै लागि वा बाह्य सहयोगकै कारण स्थापना हुने तथा सञ्चालन हुने गरेको जस्तो अवस्था देखिन्छ। यसकारण वन उद्योगहरूलाई कसरी आत्मनिर्भर बनाउने भन्ने कुरा महत्वपूर्ण तर अहिलेको अवस्थामा जटिल देखिन्छ।

घ) उत्पादित सामग्रीको बिक्री वितरण र बजारीकरण: स्थापित भएका उद्योगहरूले उत्पादन गरेका वस्तुहरूको बजार र बजारीकरण अर्को महत्वपूर्ण कुरा हो। जिल्लाहरूमा रहेका उद्योग वा उद्यमहरूले उत्पादन गरेका वस्तुहरूको बजार प्रायः स्थानीय स्तरमा मात्रै सीमित भएको देखिन्छ। जसले गर्दा बहुसङ्ख्यक उद्यमहरू प्रतिस्पर्धामा उत्पादन गर्ने भन्दा सहानुभूतिमा आधारित बजारमा निर्भर रहेको देखिन्छ। एकातिर बहुसङ्ख्यक उद्यमहरूले उत्पादन गरेका वस्तुहरूको गुणस्तरीयता निकै कमजोर छ भने अर्कोतिर ती उद्योगहरूले उत्पादन

गरेको वस्तुहरू परिमाणको हिसाबले पनि अन्तर्राष्ट्रिय बजारको त कुरै छैन राष्ट्रिय बजारको सिमित मागलाई मात्र पनि सम्बोधन गर्न सक्ने अवस्था छैन। त्यसैगरी गुणस्तरीय वस्तुको उत्पादन गर्न नसक्दा एकातिर स्थापना भएको बजारसँगको सम्बन्ध बिग्रदै गएका थुप्रै उदाहरणहरू भेटिएका छन् भने अर्कोतिर माग अनुसारको परिमाणमा वस्तुहरूको उत्पादन गर्न नसक्दा बजारसँगको विश्वास तथा सम्बन्ध पनि बिग्रदै गएको देखिन्छ। जसले गर्दा एकातिर यस्ता उद्योगहरू आर्थिक हिसाबले सक्षम हुन सकेका छैनन् भने अर्कोतिर उद्यमीहरू पनि विस्तारै वन उद्योगतिर निरुत्साहित हुँदै गएको देखिन्छ।

ङ) आधुनिक प्रविधिको विकास तथा प्रयोग: वन उद्यमको लक्ष्य भनेको परिमाण तथा गुणस्तरका हिसाबले बजारमा प्रतिस्पर्धात्मक वस्तुहरूको उत्पादन गर्न सक्नु हो। गुणस्तरीय वस्तुको उत्पादन हुन सके पनि ठूलो परिमाणमा वस्तुको उत्पादन आधुनिक प्रविधिको प्रयोगबाट मात्र सम्भव देखिन्छ। प्रायः सबै उद्योगहरू परम्परागत प्रविधि, सीप, ज्ञान तथा अनुभवहरूमा आधारित भएको देखिन्छ। यसको प्रमुख कारण भनेको आवश्यक प्रविधिहरूका बारेमा ज्ञानको अभाव तथा लगानीको अभाव हो। कैयौं वनस्रोतहरू आधुनिक प्रविधिको अभावका कारण ठूलो परिमाणमा कच्चा पदार्थकै रूपमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारहरू (जस्तै:- भारत तथा चीन) मा बिक्री वितरण हुँदै आएको देखिन्छ। जस्तै :- अलैची, चिराइतो, सतुवा जस्ता बहुमूल्य जडीबुटीहरू कच्चा पदार्थकै रूपमा चीन तथा भारततर्फ बिक्री वितरण हुँदै आएका छन्। यस्ता स्रोतहरूलाई आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी सामान्य प्रशोधन मात्रै गर्न सकेको खण्डमा कैयौं गुणा बढी आमदानी हुन सक्दछ।

च) वन स्रोतहरूको आर्थिक सम्भाव्यताको आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका कैयौं सम्भावित वन स्रोतहरूको बहुउपयोगहरूका बारेमा यथेष्ट अध्ययन तथा अनुसन्धानको पनि अभाव भएको देखिएको छ। जस्तै :- चिराइतो, सतुवा जस्ता बहुमूल्य जडीबुटीहरूको प्रयोग के प्रयोजनका लागि कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने कुराका बारेमा सामान्य अध्ययन पनि हुन सकेको छैन। जसले गर्दा उत्पादन भएका बहुमूल्य वन स्रोतहरू कच्चा पदार्थकै रूपमा बिक्री वितरण हुँदै आएको छ। परिणाम स्वरूप स्थापना भई सफल रूपमा चल्न सक्ने कैयौं सम्भावित उद्योग वा उद्यमहरूका बारेमा अनविज्ञ हुनुपर्ने अवस्था देखिन्छ।

छ) सरोकारवालाहरूका बीच विश्वास तथा आवश्यक सहकार्य: वन उद्यमलाई सफल बनाउन चाहिने नीतिगत तथा कानुनी वातावरणको अभाव भएको कुरा माथि नै चर्चा गरिसकिएको छ। उद्यम विकासका लागि अनुकूल नीतिको विकास नहुनुको प्रमुख कारण सरोकारवालाहरू बीचमा आपसी विश्वास नभएको कुरा अनुभव गरिएको छ। कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा उद्यमी तथा सरकारी कर्मचारीहरूका बीच एक आपसमा विश्वास गर्नेभन्दा एकले अर्कोलाई अविश्वासको दृष्टिले हेर्ने गरेको देखिन्छ। जस्तै :- उद्यमीले सरकारी कर्मचारीहरू सामान्यतया उद्यम स्थापना, सञ्चालन तथा विकासका लागि सहयोग गर्नेभन्दा पनि दुःख दिने वा बाधा व्यवधान सिर्जना गर्ने पक्षको रूपमा देख्छन् भने सरकारी कर्मचारीहरू उद्यमीहरूलाई स्रोतको विनाशक हुन् र यिनीहरूलाई कानुनी तथा व्यावहारिक रूपमा नियन्त्रण तथा नियमन गरिरहनु पर्दछ भन्ने मानसिकताबाट प्रेरित भएको देखिन्छ। यसैगरी एउटा उद्योग सफल रूपमा सञ्चालन हुनका लागि यसका विभिन्न कर्ताहरू, जस्तै:- उद्यमी, उत्पादक, श्रमिक, वित्तीय संस्था, व्यापारी, वन कर्मचारी आदिका बीच आपसी समन्वय, सहकार्य र साभेदारीताको आवश्यक पर्दछ। तर यी सरोकारवालाहरूका बीच आपसी सहकार्य तथा साभेदारीताको विकास हुन नसकेको स्पष्ट देखिन्छ। जसले गर्दा एकातिर सम्भावित उद्यमहरू स्थापना नै हुन सकेका छैनन् भने अर्कोतिर स्थापना भएका उद्यमहरू पनि सफल रूपमा सञ्चालनमा आउन सकेका छैनन्।

ज) उद्यम वा उद्योगको संरचना तथा नमुना: कोशी पहाडी जिल्लामा रहेका वन उद्यमी र सरोकारवालाहरूको बुझाइ तथा व्यवहार हेर्दा वन उद्यम भनेको के हो र यसको व्यवस्थापनको संरचना कस्तो हुनु पर्दछ भन्ने विषयमा निकै भिन्न मतहरू रहेका देखिन्छन्। केही सरोकारवालाहरू वन उद्यमहरू निजी रूपमा सञ्चालन भए मात्रै सफल हुने तर्क राख्छन् भने केही सरोकारवालाहरू वन स्रोत सामूहिक भएको कारण वन उद्यम पनि सामूहिक नै हुनुपर्ने तर्क राख्छन्। निजी हुनु पर्दछ भन्नेहरूको तर्क अनुसार उद्योग साभ्हा भए सधैं विवाद मात्र भइरहने र फस्टाउन नसक्ने तर्क राख्छन् भने सामुदायिक उद्यममा विश्वास गर्नेहरूको तर्क अनुसार उद्योग सामूहिक भयो भने मात्रै वन स्रोतको दिगो संरक्षण तथा स्रोतको न्यायोचित वितरण हुन्छ भन्ने तर्क राख्छन्।

कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा केही उद्यमहरू निजी व्यक्तिले नै स्थापना गरी निजी रूपमा नै सञ्चालन गरेको देखिन्छ, भने कैयौं उद्यमहरू समुदायले स्थापना गरी सञ्चालन गरिरहेको देखिएको छ। त्यसैगरी कैयौं उद्यमहरू निजी तथा समुदायको साभेदारीमा पनि सञ्चालन भएको देखिन्छ। सबै खालका उद्यमहरू केही सफल रूपमा सञ्चालित भइरहेका छन् भने कतिपय उद्यमहरू असफल पनि भएका छन्। जसले गर्दा कुन खालको नमुना र संरचनाको उद्यम सफल हुन्छ भन्ने विषयमा विभिन्न व्यक्तिहरूको फरक फरक बुझाइहरू विकास भएको र त्यही बुझाइहरूका आधारमा तर्क वितर्क गर्ने गरेको देखिएको छ। त्यसैले वन उद्यम कुन संरचना वा नमुनाको हुनुपर्छ भन्ने बारेमा प्रशस्त छलफल तथा बहसहरू हुनुपर्ने देखिन्छ।

झ) उद्योग, उद्यम र उद्यमशीलता: वन स्रोतबाट स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्ने, स्थानीय अर्थतन्त्रको विकासमा योगदान पुऱ्याउने तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पनि योगदान पुऱ्याउने भन्ने विषयमा सरोकारवालाहरू बीच रहेका विभिन्न सोच तथा बुझाइमा भिन्नता छ। एक थरिको सोचअनुसार वनको संरक्षण तथा व्यवस्थापन स्थानीय समुदायले गरेका हुन् र यसको फाइदा पनि स्थानीय समुदायले नै पाउनु पर्दछ। जुन कुराका लागि ठूलो उद्योग वा उद्यमको आवश्यकता जरुरी छैन, बरु ठूला उद्योगहरूले कालान्तरमा स्रोतको विनाश गर्दछन् भन्ने तर्कमा विश्वास गर्दछन्। तर अर्कोतिर वन स्रोतबाट आर्थिक विकास गर्नका लागि ठूलूला उद्योगहरूको स्थापना तथा विकास गर्नु पर्दछ र यसको सुरुआत वन उद्यमहरूको वैधानिक दर्ताबाट गरिनु पर्ने तर्कमा विश्वास गरेको देखिन्छ। यसकारण, वन स्रोतमा आधारित उद्यमशीलताको मात्रै विकास गर्ने हो वा साना उद्यमहरू हुँदै ठूलो उद्योगतिर जाने हो भन्ने विषयमा पनि फरक फरक बुझाइहरू विकास भएको देखिन्छ।

५. कोशी पहाडी जिल्लामा वन उद्यमका प्रमुख चुनौतीहरू

कोशी पहाडी जिल्लाको भौगोलिक तथा पर्यावरणीय अवस्था, भौतिक पूर्वाधार विकासको अवस्था, उपलब्ध वन स्रोतको अवस्था, स्थानीय समुदायको वन स्रोतसँगको निकटता तथा परिनिर्भरता जस्ता कुराहरूको अवस्था हेर्दा वन उद्यम स्थानीय अर्थतन्त्रको विकास तथा रोजगारीको सिर्जनाका लागि एक भरपर्दो माध्यम भएको अनुमान

गर्न सकिन्छ। यद्यपि, वन उद्यमको विकास विद्यमान सामाजिक असमानता तथा राजनैतिक अस्थिरताको सन्दर्भमा त्यति सजिलो देखिदैन। यस सन्दर्भमा हेर्दा निम्न अनुसारका चुनौतीहरू रहेको देखिन्छ।

क) स्थापना भएका उद्यमहरूको निरन्तरता: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा सयौंका सङ्ख्यामा वन स्रोतमा आधारित उद्यमहरू स्थापना भएका छन्। तर ती उद्यमहरूको निरन्तरता हुन सक्ने कुरामा थुप्रै आशङ्काहरू रहेको देखिन्छ। एकातिर वन स्रोतसँग सम्बन्धित विद्यमान नीतिगत प्रावधानहरूले उद्यमीहरूलाई उद्यम सञ्चालनमा निरुत्साहित बनाएको छ भने अर्कोतर्फ सरकारी कर्मचारीहरू, वन उपभोक्ताहरू र उद्यमीहरूका बीच अविश्वासको वातावरण सिर्जना हुँदै जाँदा वन उद्यमहरू सफल रूपमा सञ्चालन भइरहने छन् भन्ने कुरामा विश्वस्त हुने अवस्था छैन। जसले गर्दा वैधानिक रूपमा स्थापना भई सञ्चालन भएका धेरै उद्यमहरूले अनेकौं कानुनी भङ्ग तथा व्यवधानहरू भोगिरहनु परेको अवस्था छ भने अर्कोतिर स्थापना भएका धेरै उद्यमहरूले विभिन्न परियोजना तथा सहयोगी निकायहरूको सहयोगका आधारमा स्थापना तथा सञ्चालन भएका कारण ती उद्यमहरू परनिर्भर भइरहने वातावरण पनि विकास भएको देखिन्छ। यी विभिन्न कारणहरूले गर्दा वन उद्यमहरूको निरन्तरतामा चुनौती देखिन्छ।

ख) अर्थतन्त्रमा पुऱ्याइरहेको योगदानको एकीकृत तथ्याङ्कको विकास: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा भएको वन स्रोत तथा वन उद्यमहरूले स्थानीय अर्थतन्त्र र स्थानीय रोजगारीको सिर्जना गर्ने काममा कुनै न कुनै रूपमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन्। तर एकातिर स्थानीय रोजगारी तथा स्थानीय अर्थतन्त्रमा के कति योगदान पुऱ्याइरहेको छ भन्ने कुराको स्पष्ट तथा यकिन तथ्याङ्क छैन भने अर्कोतिर वन स्रोतले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याएको योगदान विस्तारै घट्दै गएको कुरा राष्ट्रिय तथ्याङ्कहरूले देखाएको छ। यसको अर्थ कोशी पहाडी जिल्लाहरूले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याइरहेको योगदान घट्दै नै गएको हो त भन्ने प्रश्न जन्माएको छ। यस कारण यस क्षेत्रमा भएको वन स्रोत तथा वन उद्यमहरूले स्थानीय रोजगारीको सिर्जना, स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याइरहेको योगदानलाई तथ्याङ्कगत हिसाबले पारदर्शी तथा गणनायोग्य कसरी बनाउन सकिन्छ भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हो।

ग) स्थापना भएका उद्यमहरूको स्तरोन्नति: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा सयौंका सङ्ख्यामा वन उद्यमहरू स्थापना भई केही उद्यमहरू मात्र सञ्चालित छन् भने कैयौं उद्यमहरू विभिन्न कारणले बन्द भइसकेका छन्। सञ्चालन भइरहेका उद्यमहरू मध्ये पनि बहुसङ्ख्यक उद्यमहरू रोजगारी सिर्जना गर्ने, स्थानीय स्तरमा उपलब्ध वन स्रोतको सङ्कलन गर्ने र बिक्री वितरण गर्ने, केही सामान्य प्रशोधन गर्ने जस्ता कामहरूमा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ। यी उद्यमहरू सफल उद्योगको रूपमा अहिलेसम्म विकास हुन सकेको देखिदैन। त्यसकारण, यस क्षेत्रमा रहेका सबै उद्यमहरू लघु उद्यमकै रूपमा रहिरहने हुन् कि केही उद्यमहरूचाहिँ सक्षम उद्योगको रूपमा पनि विकास हुँदै जाने हो भन्ने कुरा अहिले सबैको चासो तथा छलफलको विषय बन्नुपर्ने अवस्था आएको देखिन्छ। यसको अर्को अर्थ के पनि हुन सक्दछ भने यस क्षेत्रका वन उद्यमहरूको व्यवस्थापनको स्वरूप र लगानी तथा सञ्चालनको संरचनाहरूमा व्यापक छलफल गरी आवश्यकता अनुसारका नीतिगत र व्यावहारिक कदमहरू चाल्नुपर्ने देखिन्छ।

घ) सञ्चालित उद्यमहरूसँग सम्बन्धित कच्चा पदार्थको दिगो व्यवस्थापन: वन उद्यम वा उद्योगको सफलताको महत्वपूर्ण पाटो भनेको आवश्यक कच्चा पदार्थको दिगो व्यवस्थापन हो, जसले गर्दा उक्त उद्योगलाई आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थको उपलब्धता दीर्घकालीन वा दिगो हुन सकोस्। यदि आवश्यक कच्चा पदार्थको उपलब्धतालाई दीर्घकालीन रूपमा सुनिश्चित गर्न सकिएन भने उद्यम वा उद्योगको निरन्तरता हुँदैन। कोशी पहाडी जिल्लामा सञ्चालित केही उद्यमहरू (जस्तै :- हाते कागज बनाउने उद्योग) को स्थापना तथा सङ्ख्या तिब्र रूपमा बढेको देखिन्छ। यसरी केही उद्यमहरूको सङ्ख्या बढ्दै जाँदा स्रोतको सङ्कलन तथा दोहन पनि तिब्र रूपमा नै हुने सम्भावना रहन्छ। यसैगरी यदि यस्ता लघु उद्यमहरू साँच्चै ठूलो उद्योगको रूपमा परिणत वा विकास हुँदै जाने हो भने यस्ता उद्योगहरूबाट कच्चा पदार्थको माग तथा खपत पनि सोही अनुपातमा बढ्दै जान्छ। यस्तो अवस्थामा वन उद्योग वा उद्यमहरूले आफूले प्रयोग गरेको वन स्रोतको दीर्घकालीन व्यवस्थापनका लागि आवश्यक नीति तथा अभ्यासको सुरुआत गर्दै स्रोतमा दीर्घकालीनताको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने आवश्यकता खड्किएको देखिन्छ।

ड) आपसी विश्वास, सहकार्य तथा साभेदारीको विकास: वन उद्यम वा उद्योगको स्थापना तथा सञ्चालन अन्य उद्यम (जस्तै:— कृषि उद्योग) हरू भन्दा तुलनात्मक रूपमा केही जटिल उद्यमको रूपमा बुझ्ने गरिएको छ। यसको प्रमुख कारण वन क्षेत्रको जटिल नीति तथा सरकारी कर्मचारी तथा उपभोक्ता/व्यापारी/उद्यमीहरू बीचको अविश्वासको वातावरण हो (Kunwar et al. 2009)। तर अर्को पाटोबाट हेर्दा कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा तुलनात्मक रूपमा वन उद्यमहरूको सङ्ख्या बढ्दै जानु र वनजन्य उत्पादनबाट स्थानीय स्तरमा थुप्रै आय आर्जन वा आमदानी भइरहेका उदाहरणहरूले जटिल भनी बुझ्ने गरिएका विद्यमान वन नीति तथा कर्ताहरूका बीच चर्चा गर्ने गरिएको अविश्वासको वातावरणलाई चुनौती दिएको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा उद्यमीहरू तथा सरोकारवालाहरूले वन उद्यमसँग सम्बन्धित नीतिगत प्रावधानहरूको परिमार्जन गर्ने काममा पहल गर्ने, सरोकारवालाहरूका बीचमा पूर्ण विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्ने, आवश्यक क्षेत्र तथा विषयहरूमा विभिन्न सरोकारवालाहरू (जस्तै :- स्थानीय कृषक, उत्पादक, उद्यमी, व्यापारी, लगानीकर्ता, वित्तीय संस्था, सेवा प्रदायक संस्था आदि) बीच विश्वास, सहकार्य तथा साभेदारीको विकास गर्नु नितान्त आवश्यक छ।

६. कोशी पहाडी जिल्लामा वन उद्यमका सम्भावनाहरू यस क्षेत्रमा रहेको वन स्रोतको अवस्था, स्थापना भएका वन उद्यमहरूको सङ्ख्या तथा आंशिक रूपमा सफल भएको अवस्था, उत्पादन तथा सङ्कलन भएका वन स्रोतहरूको बजारीकरणको अवस्था तथा भौतिक पूर्वाधारहरूको अवस्थाहरूका आधारमा कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा वन उद्यम विकासको राम्रो सम्भावना रहेको छ भन्न सकिन्छ। यी आधार अनुसार देखिएका केही मुख्य सम्भावनाहरूको चर्चा तल गरिएको छ।

क) वन स्रोतहरूको विविधता र उपलब्धता हुनु: कोशी पहाडी जिल्लाहरूको भौगोलिक अवस्थिती तथा पर्यावरणीय विविधताका कारणले गर्दा वन स्रोत उपलब्धतामा सम्पन्न देखिन्छ। काठ उत्पादनका हिसाबले (उत्तिस बाहेक) सामान्य अवस्था रहे पनि केही गैरकाष्ठ वन पैदावार (खासगरी लोक्ता, अर्घेली, लौठ सल्ला आदि) तथा जडीबुटीहरूको उत्पादनका हिसाबले यो क्षेत्र निकै सम्भावना भएको क्षेत्रको रूपमा लिइन्छ। यी र यस्ता स्रोतहरूको पहिचान गरी सम्भावित स्रोतहरूमा आधारित सफल वन उद्यमहरूको विकास गर्न सकिने प्रबल सम्भावना छ।

ख) धेरै सङ्ख्यामा उद्यमहरू स्थापना हुनु: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा कूल ३३७५ वटा घरेलु तथा साना उद्योगहरू दर्ता भइसकेका छन् भने ती मध्ये २२३३ वटा उद्यमहरू आर्थिक वर्ष २०७० मा नवीकरण भएका छन् (उद्योग मन्त्रालय २०७०)। यस तथ्याङ्कको आधारमा के भन्न सकिन्छ भने कोशी पहाडी क्षेत्रमा उद्यम तथा उद्यमीहरूको कुनै अभाव छैन। यसरी वन स्रोतसँग सम्बन्धित उद्यमीहरूको सङ्ख्या धेरै हुनुले यस क्षेत्रमा वन उद्यम विकासको प्रचुर सम्भावना भएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

ग) विकासका पूर्वाधारहरूको अवस्था विस्तार हुँदै जानु: कुनै पनि ठाउँमा उद्योगको स्थापना तथा सञ्चालनका लागि केही पूर्वाधारको जरुरी पर्दछ। कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा उद्योग स्थापना तथा सञ्चालनका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरू (जस्तै:— यातायात, सञ्चार, विद्युत आदि) को क्रमिक रूपमा विकास र विस्तार हुँदै गएको देखिन्छ। जस्तै :- कोशी पहाडी जिल्लाका सबै सदरमुकामहरू मोटर बाटोले जोडी सकिएको छ भने बहुसङ्ख्यक गाविसहरूमा अहिले बाटोको ट्र्याकहरू खन्ने काम पनि तिब्र रूपमा बढ्दै गएको छ। यी पूर्वाधारहरूको विकासले यस क्षेत्रमा उद्यमहरूको स्थापना तथा स्थापना भइसकेका उद्यमहरूलाई आफ्नो उत्पादनको व्यापार तथा बजारीकरण गर्नका लागि सहज बनाएको छ।

घ) उपलब्ध वन स्रोतहरूको व्यापार तथा बजारीकरणको अवस्था राम्रो हुनु: कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा उपलब्ध केही वन स्रोतहरू (जस्तै :- चिराइतो, तेजपात, सतुवा, अम्रिसो, अल्लो, रुद्राक्ष, हाते कागज आदि) स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारहरूमा बिक्री वितरण हुँदै आएको छ। यस क्षेत्रमा पाइने केही वन स्रोतहरू चीन, भारत, युरोपियन देशहरू, अमेरिका जस्ता ठूला देशहरूमा बिक्री वितरण हुँदै आएको देखिन्छ। जस्तै :- चिराइतो, सतुवा, रुद्राक्ष जस्ता वन स्रोतहरू अत्यधिक रूपमा चीन तथा भारतका बजारहरूमा बिक्री वितरण हुँदै आएको छ भने लोक्ताको हाते कागज तथा अल्लोको कपडाहरू युरोप, अमेरिका तथा जापान जस्ता देशहरूमा बिक्री वितरण हुँदै आएको देखिन्छ। त्यसैगरी यसरी बिक्री वितरण हुँदै आएका धेरैजसो वन स्रोतहरू स्थानीयदेखि अन्तर्राष्ट्रिय बजारहरूमा अत्यधिक मात्रामा खपत तथा माग हुँदै आएको छ। यसरी उत्पादन हुने वस्तुहरू राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारहरूमा सहजै रूपमा बिक्री वितरण

हुँदै आउनु र धेरै मात्रामा खपत हुनु तथा माग भइरहेको अवस्थाले यस क्षेत्रमा वन उद्यमको प्रबल सम्भावनालाई सङ्केत गर्दछ ।

ड) स्थानीय समुदायहरूले वन स्रोतको उपयोगबाट ठूलो आर्थिक अपेक्षा राख्नु: नेपालमा समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनले वन स्रोतको संरक्षणलाई सफल बनायो तर यसले अपेक्षा गरे अनुसारको आर्थिक योगदान (स्थानीय तथा राष्ट्रिय दुवै स्तरमा) पुऱ्याउन सकेको छैन । वन स्रोतको सफल संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउने स्थानीय समुदायहरू आफूले पुऱ्याएको योगदानको मूल्य व्यक्तिगत तथा घरधुरी स्तरमा कसरी पाउने भन्ने उपायको खोजी गर्न थालेका छन् । उक्त कुरा सामान्यतया वन स्रोतको विक्री वितरणबाट मात्रै सम्भव देखिन्छ । स्थानीय समुदायहरूमा भएको यस्तो चाहनाले अब कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा उपलब्ध वन स्रोतको संरक्षण र व्यवस्थापनसँगै उद्योग, उद्यमहरू तथा उद्यमशीलताको विकास गर्नुपर्ने देखिन थालेको छ । स्थानीय स्तरमा भएको यस्तो वातावरणले वन उद्यमको सम्भावना तथा आवश्यकतालाई स्पष्ट रूपमा सङ्केत गरेको देखिन्छ ।

च) वन उद्यम राज्य तथा सबै सरोकारवालाहरूको प्राथमिकताको विषय बन्दै जानु: नेपालमा वन स्रोतको संरक्षण सफल भए पनि यसले देशको अर्थतन्त्रमा पुऱ्याउनु पर्ने योगदान अपेक्षा गरे अनुसार नभएको सन्दर्भमा वन उद्यमको स्थापना तथा सञ्चालन वनसँग सम्बन्धित सबैको चासो तथा सरोकारको विषय बन्दै गएको देखिन्छ । वन स्रोतको माध्यमबाट रोजगारीको सिर्जना गर्ने र स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याउने योगदानको मात्रालाई बढाउनु पर्ने विषय अहिले सबैको प्राथमिकतामा पर्न थालेको छ । जुन कुराले वन उद्यमको स्थापना तथा विकासको आवश्यकता महसुस गर्ने काम मात्रै नभएर आवश्यकता अनुसार सहयोग गर्ने तथा सहजीकरण गर्ने काममा पनि सबैको भूमिका तथा कर्तव्यका रूपमा विकास हुँदै जाने सम्भावना देखिन्छ । यस्तो वातावरणले कोशी पहाडी क्षेत्रमा पनि वन उद्यमको विकास गर्ने कामलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रोत्साहन गर्ने कुराको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

७. निष्कर्ष

ग्रामीण समाजको परिवर्तनको मूल आधार भनेको स्थानीय अर्थतन्त्रको विकास नै हो । अर्थतन्त्रको विकास अन्तर्गत सामान्यतया बेरोजगार व्यक्तिहरूका लागि रोजगारीको

सिर्जना गर्ने र व्यक्ति वा घरधुरीहरूको आय आर्जनको वृद्धि गर्ने काम पर्दछन् । उद्यमशीलताको विकास गर्दै सफल उद्योग तथा उद्योगीहरूको उत्पादन गर्न सकिएमा अवश्य नै अर्थतन्त्रको विकास हुन्छ । वन स्रोतमा आश्रित गरिब तथा विपन्न समुदायको परिवर्तन वा विकासका लागि वन स्रोतमा आधारित उद्यमीहरूको विकास तथा उद्योगहरूको स्थापना यसअर्थमा अपरिहार्य देखिन्छ । र नेपालमा हाल उक्त कुराको महसुस वन स्रोतसँग सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूको साझा विषय बनिस्केको छ ।

कोशी पहाडी जिल्लामा रहेको वन स्रोत तथा वन उद्यमहरूको अवस्था हेर्दा यो क्षेत्र वन उद्यमका माध्यमबाट स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्ने र स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकासमा टेवा पुऱ्याउनको लागि निकै सम्भावित क्षेत्र भएको देखिन्छ । तर अहिलेसम्म स्थापना भएका वन उद्यमहरूको अनुभवहरू, ती उद्यमहरूको अवस्था तथा सरोकारवालाहरूको फरक फरक बुझाइहरूलाई हेर्दा यी उद्यमहरूको दिगो विकासमा तीन प्रकारका चुनौतीहरू रहेको देखिन्छ : (१) उपलब्ध वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापनको सुनिश्चित गर्दै उद्योगहरूमा आधुनिक प्रविधिहरूको विकास तथा प्रयोग गर्नु, (२) उत्पादित वस्तुहरूको गुणस्तरको सुनिश्चितता गर्दै परिमाणात्मक तथा प्रतिस्पर्धात्मक वस्तुहरूको उत्पादन गर्नु, र (३) यी सबै कुराहरूका लागि सम्पूर्ण सरोकारवालाका बीच एक आपसमा विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्ने र आवश्यकता अनुसार सहकार्य तथा साभेदारी अभ्यासको विकास गर्नु ।

बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सिलसिलामा गरिएको अवलोकन, छलफल तथा अन्तरक्रियाले कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा भएका विभिन्न आकार, प्रकार तथा स्वरूपहरूमा रहेका उद्यमहरूको वास्तविक तथा केही आन्तरिक अवस्थाहरू बुझ्ने अवसर मिलेको छ । उक्त विधि तथा प्रक्रियामा भएको बुझाइलाई समग्र रूपमा भन्नुपर्दा हालसम्म स्थापना भएका उद्यमहरूले तीन वटा परिणामहरू सिर्जना गरेको देखिन्छ : (१) वन उद्यमहरूले केही आर्थिक विकास तथा रोजगारीको सिर्जना गर्न सफल भए पनि अबै ती उद्यमहरूले वास्तविक गरिब तथा विपन्नहरूलाई गर्नुपर्ने तथा गर्न सक्ने लाभ वा फाइदा पुऱ्याउन सकेका छैनन्, (२) वन उद्यम भनेको के हो र कस्तो हुनु पर्दछ भन्ने विषयमा विभिन्न खालका सोच तथा विचारहरू जन्माउन थालेको छ, जसले गर्दा

विभिन्न सरोकारवाला निकायहरूका बीच एक आपसमा संवादहरूको पनि विकास हुन थालेको छ, र (३) वन उद्यमहरूले कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा समान चाहना वा उद्देश्य भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक सञ्जाल तथा समूहहरूको निर्माण र वित्तीय संस्था, व्यापारी, व्यवसायी, उद्योगी र लगानीकर्ताहरूका बीच सम्बन्ध तथा सहकार्यको विकास भएको छ, जसले गर्दा थुप्रै व्यक्तिहरूले आफ्नो सामाजिक नेतृत्व तथा क्षमताको विकास पनि गरेका छन् ।

माथि चर्चा गरिएका कुराहरूका आधारमा कोशी पहाडी जिल्लाका वन उद्यमहरूको बृहत्तर हितका लागि वन स्रोतसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सराकोरवालाहरूले निरन्तर रूपमा बहस, छलफल, अन्तरक्रिया, संवादहरू गरी साझा मूल्य मान्यता र अभ्यासको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ । जसले गर्दा एकातिर सबै सरोकारवालाहरूले वन उद्यमको आवश्यकतालाई महसुस गर्दै जान्छन् भने अर्कोतिर उनीहरूले आ-आफ्नो भूमिका तथा उत्तरदायित्वको बोध गर्दछन् । यसका साथै सहयोग गर्ने निकाय तथा संस्थाहरूले पनि उद्यमीहरूका यी सम्पूर्ण प्रक्रियाहरूमा सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

DVN and NORMS. 2013. District Baseline Development Report Shankhuwasabha, Bhojpur

राई र साथीहरू

and Tehrathum Districts. Multi Stakeholder Forestry Program (MSFP), Kathmandu.

HMG/NPC. 1985. The Seventh Plan (1985-1990) (English Summary). Kathmandu.

Kunwar, S., Ansari A. S., and Luintel, H. 2009. Non-Timber Forest Products Enterprise Development: Regulatory Challenges in Koshi Hill of Nepal. Journal of Forest and Livelihood, pp. 39-50.

MoFSC. 2013. Persistence and Change: Review of 30 years of community forestry in Nepal. Ministry of Forest and Soil Conservation, Government of Nepal, Kathmandu.

Paudel, D. 2012. In Search of Alternatives: Pro-Poor Entrepreneurship in Community Forestry. The Journal of Development Studies, 48:11, 1649-1664.

RRN/FA. 2014. Annual and Quaterly Progress Report for MSFP Lot 1. Rural Reconstruction Nepal (RRN) and ForestAction Nepal (FA), Kathmandu.

उद्योग मन्त्रालय । २०७० । औद्योगिक प्रवर्द्धन तथ्याङ्क । घरेलु तथा साना उद्योग विभाग । नेपाल सरकार, काठमाडौं ।

उद्योग मन्त्रालय । २०७१ । नेपाल राजपत्र, खण्ड ६४, सङ्ख्या २०, भाग ५, मिति २०७१ असोज ६ गते । नेपाल सरकार.